

Welbekend maar misverstaan

‘Depressie’: hersenziekte, psychische stoornis, existentiële crisis?

Bert van den Bergh

Abstract De psychische stoornis depressie geldt wereldwijd als centraal probleem voor de volksgezondheid. De vraag echter wat depressie precies is, kent nogal uiteenlopende antwoorden. Bovendien ligt het dominante kader waarbinnen men geacht wordt psychische stoornissen te benaderen en te behandelen vanuit verschillende zijden onder vuur. In dit artikel wordt in plaats van een biomedisch en individualiserend perspectief een cultuurfilosofisch licht op het fenomeen geworpen. Wat zegt de zogeheten depressie-epidemie over de aard van onze hedendaagse cultuur en de plaats van het individu daarbinnen? Op welke wijze wordt het individu door deze cultuur beïnvloed of gevormd? Is deze ‘vorming’ wellicht depressogeen, maakt zij ons in zekere zin ontvankelijker voor datgene wat wij ‘depressieve stoornis’ noemen? Dat laatste is inderdaad het geval, zo luidt hier de gedachte. Depressie is in de grond niet zozeer extreme somberheid of geremdheid, maar existentieel isolement. En de hyperindividualistische en ultradynamische aard van onze laatmoderne, ultraliberale cultuur werkt zulk isolement in de hand.

depressieve stoornis, afstemming, DSM-regime, liberalisme, isolisme

γίνωσκε δ' οἷος ῥυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει
Archilochus¹

1. Inleiding

Dit artikel is voltooid midden in de ‘Coronatijd’. Het is onmogelijk om een tekst die gaat over depressie als elementair *afstemmingsprobleem* niet op deze mondiale crisissituatie te betrekken. Over afstemming gesproken! Aan de ene kant zijn overheden voortdurend aan het proberen de actuele gebeurtenissen en huidige stand van kennis te verbinden met gepaste maatregelen, aan de andere kant proberen burgers, instanties en bedrijven steeds opnieuw

¹ “Leer inzien welke ritmiek de mensen draagt”. Regel uit een vers van de Oudgriekse dichter Archilochus, waarin de ziel wordt gemaand de menselijke levensritmiek te respecteren (Gerber 1999: 167). Zie verderop in de tekst voor nadere uitleg.

hun weg te vinden op basis van de eigen interpretatie van de veranderende situatie en de afgekondigde voorschriften. Dat dit alles geregeld minder goed met elkaar spoort, is niet verwonderlijk. Dat het toch ook vaak in onderlinge overeenstemming verloopt, geeft enige hoop in een tijd die wel wordt aangeduid als ‘neoliberaal’ of ‘ultraliberaal’, dat wil zeggen als gekenmerkt door radicaal individualisme en extreme competitiedrang. Het eigenbelang lijkt even te wijken voor de algemene zaak, in ieder geval voor het ogenblik en in bepaalde mate. In een column in *NRC Handelsblad* zag Tom-Jan Meeus (2020) deze verschuiving eind maart gepersonifieerd in het optreden van onze premier: “Rutte toonde, naar ik me liet vertellen zonder dralen, de meeste moed: hij sprak de natie maandag op televisie toe. Een oproep tot nationale eenheid – zij het op anderhalve meter van elkaar.” Nood brak mediawet. Een politicus wiens partij er niet voor terugschrikt om tegen het populisme aan te schurken, nam pontificaal een anti-populistische positie in. “De man die uitdrukkelijk koos voor beleid op basis van wetenschappelijke kennis en deskundig advies; niet op basis van onderbuikgevoelens of volkse opvattingen. Vandaar: (nog) geen totale lockdown van het land.” Hoewel dit allemaal zeer tijdelijke verschijnselen kunnen zijn en het op het moment van dit schrijven duidelijk is dat ons, zoals Meeus ook schreef, een lange onzekere periode wacht, geeft genoemde

Depressie kunnen we opvatten als een *af-stemmingsstoornis*

verschuiving volop te denken over wat ons in bredere en langduriger zin te doen staat in dit ultraliberale tijdsgewricht, dat door vele vormen van ont-stemdheid is getekend. ‘Afstemming’ is het centrale begrip in het filosofische proefschrift dat ik medio 2018 verdedigde, en waarvan begin vorig jaar een publieksversie verscheen onder de titel *De schaduw van de zwarte hond: Depressie als symptoom van onze tijd* (Van den Bergh 2019). Hoofdvragen in beide werken zijn de volgende: waarom is depressie in onze hedendaagse samenlevingen zo’n centrale stoornis? Hoe vatten we die stoornis doorgaans op? En wat is het verband van die centraliteit en die dominante opvatting met de wijze waarop onze contemporaine cultuur het individu beïnvloedt of ‘vormt’? Enigszins kort door de bocht formulerend, vat ik hier aan het begin vast een van de hoofdconclusies van mijn onderzoek samen, een conclusie die ik in het hierna volgende nader uit de doeken zal doen. Ze luidt als volgt: wat wij als ‘depressieve stoornis’ opvatten, vormt in zekere zin de keerzijde van het door de hedendaagse cultuur gewenste ‘subject’, met andere woorden het volgens die cultuur idealiter gevormde individu. Dit model-subject heeft een ‘isolistische’ inborst, dat wil zeggen, het heeft sterk egocentrische en hedonistische trekken. Omdat de hedendaagse ultraliberale cultuur ons op allerlei (expliciete en impliciete) wijzen tot zulk isolisme poogt te bewegen, komt een heel elementair proces van afstemming van individu en wereld in het gedrang, met als gevolg, onder meer, de zogeheten depressie-epidemie. De psychische stoornis depressie kortom, die in het wereldwijd toonaangevende psychiatrische handboek *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (American Psychiatric Association 2014) – kortweg DSM – als ‘stemmingsstoornis’ wordt geclassificeerd, kunnen we opvatten als *af-stemmingsstoornis*. De veelbesproken maar minder welbegrepen ‘depressie-epidemie’ duidt op een basaal en mondiaal afstemmingsprobleem.

2. DSM-regime

De DSM wordt wel de bijbel van de psychiatrie genoemd. Begin 2017 werd het handboek in Nederland door toenmalig VWS-minister Schippers verplicht gesteld. Niet iedereen – binnen dan wel buiten de psychiatrie – is daar content mee. Sterker, de nauw met dit referentiekader verbonden dominerende biomedische benadering van geestelijke gezondheid ligt vanuit diverse kanten onder vuur. De veronderstelde biologische verankering van de verschillende psychische stoornissen kan nog met weinig ‘harde feiten’ worden waargemaakt. Maar dat lijkt de biopsychiatrische dominantie niet te kunnen temperen. De *belofte* van die hardheid lijkt nog immer te volstaan. Ik schrijf ‘nog immer’, want deze belofte geldt al bijna honderdvijftig jaar. In 1883 schreef de grondlegger van de moderne biopsychiatrie, Emil Kraepelin, het volgende over het verband tussen *soma* en *psyche*, lichaam en geest: “De innerlijke samenhang tussen cerebrale en psychische functies is voor ons tot nog toe absoluut onbegrijpelijk gebleven, we weten in waarheid alleen dit: dat hij in ieder geval bestaat en naar alle waarschijnlijkheid wetmatig is.” (Dillmann 1990: 95) Deze wetende onwetendheid kleurde niet alleen de theoretische activiteit van Kraepelin anderhalve eeuw geleden, maar tekent ook vandaag nog het biomedische, ‘neokraepelineaanse’ DSM-regime dat wereldwijd

Sindsdien telt men symptomen, zegt *disorder* en bedoelt dan *disease*

het domein van de geestelijke gezondheidszorg beheerst. Als het om het fenomeen depressie gaat, zijn de termen ‘hersenziekte’ en ‘hersenaandoening’ dan ook niet van de lucht. Eind 2017 bijvoorbeeld, toen de Hersenstichting zich via de campagne *Een hersenaandoening*

zet je leven op z'n kop weer eens sterk maakte voor verruiming van het hersenonderzoek, stond op de website van de campagne onder meer het volgende te lezen: “1 op de 4 mensen heeft een hersenaandoening. Zo lijden ruim 500.000 Nederlanders aan een depressie. Dat kan iedereen overkomen. Ook jou.” De stichting liet het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) uitzoeken hoeveel mensen tot de verschillende clusters van hersenaandoeningen behoren. Het grootste cluster, volgens de aanvechtbare definitie van de Hersenstichting en het RIVM, is dat van de psychische stoornissen.²

Een half jaar later programmeerde de NPO de *TrueSelfie*-weken, waarbij in diverse uitzendingen op radio en televisie intensief aandacht werd geschonken aan psychische problemen onder jongeren. Depressie was daarbij de centrale noemer. Naar aanleiding van die programma's hield filosoof Joris Graff in juni 2018 op de debatsite *Bij nader inzien* een vurig pleidooi voor het opvatten van psychische stoornissen als hersenstoornissen, zich daarbij kerend tegen “stemmen (...) die zich afvragen of de patiënt wel gediend is door dit biologische standaardbeeld”, zoals die van wetenschapstheoretica Trudy Dehue en psychologen Paul Verhaeghe en Jan Derksen (Graff, 2018). In het spoor van de Hersenstichting en Graff vinden we op de website van het Universitair Medisch Centrum Groningen een interview met Iris Sommer, hoogleraar psychiatrie en auteur van het boek *Haperende hersenen*. Ook

² Op de huidige website van de Hersenstichting heet depressie “een hersenaandoening die grote impact heeft op je dagelijks leven en je omgeving”, <hersenstichting.nl/hersenaandoeningen/depressie/> [26 maart 2020]

hier wordt depressie weer onder de paraplu van het brein geplaatst. De titel van het interview luidt: “Hersenziekten tasten je eigen ik aan” (Santen, 2018). En op populaire gezondheids- en wetenschapssites treffen we de classificering van depressie als hersenziekte of hersenaandoening eveneens veelvuldig aan (zie bijvoorbeeld Mijn Lichaam, z.d.; Wetenschap in Beeld, z.d.).

Hoewel die classificaties niet met wetenschappelijke data vallen te staven en de eerste *bio-marker* voor depressie nog gevonden moet worden, is de macht van het biomedische DSM-regime dusdanig dat ggz-professionals en verwante instanties de sfeer van de psychische problematiek onophoudelijk met zulke stellingen weten te vertroebelen. De ‘psychische stoornis’ depressie is gezien vanuit de voorgeschreven DSM feitelijk niets meer dan een losse verzameling symptomen. Deze worden echter veelal gereïficeerd of verhard tot ‘psychische ziekte’, opgevat als natuurlijke soort, waarmee de stoornis tot iets wordt dat net als somatische ziekten via het medische model dient te worden benaderd. Depressiviteit is zodoende steeds meer gaan betekenen dat iemand ‘die ziekte heeft’.

De basis voor dit gegoochel werd zoals gezegd gelegd door Kraepelin aan het einde van de negentiende eeuw, maar deze basis kon in 1980 tot een waarlijk stevig fundament worden door de publicatie en popularisatie van de derde editie van de DSM, een gebeurtenis die ook wel wordt aangeduid als de ‘neokraepelineaanse revolutie’. De psychoanalytische signatuur van de eerste twee DSM-edities verdween en het handboek veranderde in een puur symptomatografische tekst, waarvan de ‘vrijzwevende’ symptomen uitstekend pasten bij de denkbelden van de dominant wordende biopsychiatrie en de producten van de opkomende farmaceutische industrie, een koppeling die tevens goed aansloot bij de verlangens van verzekeringsmaatschappijen (Mayes en Horwitz 2005). Sindsdien telt men symptomen, zegt *disorder* en bedoelt dan *disease*. Op gewiekste wijze presenteerde de DSM-III opnieuw de wortel die Kraepelin de psychiatrie destijds al had voorgehouden. In de woorden van psychiatriehistoricus Edward Shorter: “Hoewel de ontwerpers het kraepelineaanse label ‘ziekte’ schuwden, bedoelde men met het identificeren van verschillende ‘stoornissen’ eigenlijk verschillende ziekte-entiteiten.” (1997: 303)³

Deze maskerade bleek een groot succes. De internationale impact van de DSM-III van 1980 en de herziene versie DSM-III-R van 1987 was gigantisch. Begin jaren negentig was het handboek al in twintig talen vertaald. Een internationale ‘kraepelinisering’ van de geestelijke gezondheidszorg was in gang gezet. Biomedische onderzoekers namen de plaats in van clinici als invloedrijkste stemmen in het debat over psychische stoornissen. Kernaanname van deze neokraepelineanen was dat hoofdsymptomen van psychische stoornissen wortelen in een bepaalde vorm van hersendisfunctioneren. Symbolische bezegeling van deze neokraepelineaanse omwenteling aan het einde van de jaren tachtig was het bestempelen door de Amerikaanse president George Bush van het naderende decennium als *Decade of the Brain*. (Van den Bergh 2019: 45 e.v.)

Vandaag de dag holt men wijd en zijd gretig achter Kraepelins wortel aan. De revolutie van 1980 was een machtsgreep die de geestelijke gezondheidszorg wereldwijd steeds meer in

³ Shorter is overigens zelf sterk biomedisch geïnclineerd.

de houdgreep bracht van een op tamelijk los zand stoelend regime. En zo wordt heden ten dage overal schijnbaar hard gemaakt wat feitelijk boterzacht is. De vraag is dan wat bij deze benadering van psychisch lijden verloren gaat en veronachtzaamd wordt. Deze vraag wordt vooral prangend waar het een lijden betreft dat het Nederlandse Trimbos-instituut als kernprobleem voor de volksgezondheid beschouwt en door de Wereldgezondheidsorganisatie zelfs wordt geclassificeerd als een van de voornaamste invaliderende factoren ter wereld. Ik heb het over *major depressive disorder*, of in het Nederlands, ‘depressieve stoornis’.⁴

3. Existentieel isolement

Al vele jaren voeren we een fel debat over deze kwestie, een debat dat een decennium geleden door publicaties als Trudy Dehues *De depressie-epidemie* (2008) en Paul Verhaeghes *Het einde van de psychotherapie* (2009) nader op scherp is gezet. Ondanks dit langlopende debat worden depressie en verwante zaken nog steeds als ‘taboe’ ervaren, een taboe dat in onze ultraliberale tijd uiteraard dient te worden doorbroken. Recente campagnes als *Depression: let's talk* van de Wereldgezondheidsorganisatie en *Hey! Het is oké* van de Nederlandse rijksoverheid zijn op een dergelijke taboedoorbreking gericht. Hetzelfde geldt voor initiatieven als de eerdergenoemde *TrueSelfie*-weken, die in april/mei 2018 werden geprogrammeerd en het Depressiegala, waarvan de vijfde editie in januari 2020 in Amsterdam plaatsvond. De paradox van de huidige situatie is zodoende dat depressie al vele jaren een *trending topic* kan heten, maar tegelijk telkens weer als taboe-thema wordt bestempeld. Dat depressie een heel moeilijk onderwerp is en blijft, spreekt voor zich, maar we kunnen ons afvragen of het woord ‘taboe’ inmiddels niet wat sleets is geworden. *Willen* we niet echt, of *kunnen* we niet goed over deze materie spreken? Is het een kwestie van gebrek aan durf of moed, of veeleer van ontoereikendheid van ons huidige begrip van depressiviteit?

Elke diagnose van een psychische stoornis is verbonden met een uniek (levens)verhaal en elke behandeling dient bij dat persoonlijke verhaal aan te sluiten. De vraag die ik in mijn promotieonderzoek echter heb willen opwerpen, is in welke zin de vanaf de *booming nineties* ruimschoots besproken ‘depressie-epidemie’ ook een bovenpersoonlijke, collectieve bron kent, te weten de manier waarop we door de laatmoderne cultuur gevormd of ‘gesubjectificeerd’ worden. ‘Subjectiviteit’ vat ik dan op als zelfervaring gestuurd door een bepaalde normativiteit of een bepaald ethos. Wat is het verband, zo luidt mijn hoofdvraag, tussen de wijdverbreidheid van de diagnose depressie en de subjectificatie van het individu binnen de laatmoderne culturele context? Is deze subjectificatie wellicht ‘depressogeen’, maakt zij mensen ontvankelijk(er) voor wat we ‘depressieve stoornis’ plegen te noemen?

Die vraag stel ik vanuit een fenomenologisch-hermeneutisch perspectief, de focus ligt daarbij op de uitleg van depressie als individuele *ervaring*, en dan vooral de meer verborgen regionen daarvan. Wie zijn oor daar te luisteren legt, verneemt dat depressie in de grond niet zozeer extreme somberheid of geremdheid is, maar veeleer *existentieel isolement*. Zo

⁴ In de Nederlandse editie is het adjectief *major* weggelaten, niet alleen omdat het onvertaalbaar is, zo schrijven de vertalers in hun *Verantwoording bij de Nederlandse editie*, maar vooral “omdat er geen *mild* of *minor depressive disorder* bestaat”. (American Psychiatric Association 2014: 46).

beschrijft de Amerikaanse auteur William Styron in het veelgeprezen *Darkness Visible* zijn depressie als een staat waarin hij weliswaar “niet in fysieke zin alleen” was, maar nochtans “een immense en martelende eenzaamheid” voelde (1992: 45 e.v.). De Britse journaliste en schrijfster Sally Brampton typeert haar depressieve toestand in *Shoot the damn dog* als “de meest geïsoleerde plek op aarde” (2008: 1). En de Nederlandse hoogleraar moderne Franse letterkunde Maarten van Buuren constateert in *Kikker gaat fietsen*: “Blijkbaar tast de depressie vooral mijn communicatieve en sociale vermogens aan, of liever: de depressie perverteert ze van iets beschermends tot iets bedreigends.” (2008: 58) Voor wie niet meer in de wereld verkeert, maar ernaast staat en zo als het ware in een glazen omhulsel zit opgesloten – het beeld op de omslag van Van Buurens boek – wordt die wereld iets om te vrezen. Depressiviteit en angstgevoelens gaan dan ook heel vaak samen.

Meer recentelijk kwam in ons land Qmusic-dj Stephan Bouwman in het nieuws nadat hij een van zijn uitzendingen van zijn populaire radioshow had onderbroken om in tranen te bekennen zwaar depressief te zijn. Hij vertelde zich “enorm alleen en eenzaam” te voelen, “ondanks dat je omringd bent door mensen”. Waaraan hij toevoegde – paradoxaal genoeg, gezien zijn uiterst publiekelijke ontboezeming – dat op zulke gevoelens een “enorm taboe” rust in onze samenleving (NOS, 2018; Qmusic, 2018). Taboe én *trending topic*. Als het om bekende Nederlanders gaat die het publieke debat over depressie van nieuwe persoonlijke details hebben voorzien, vallen nog vele namen te noemen. Inmiddels zijn ook bijvoorbeeld die van Mike Boddé, Antonie Kamerling,

De paradox is dat depressie al vele jaren *trending topic* is, maar tegelijk als taboe-thema wordt bestempeld

Joost Zwagerman, Laura van Kaam, René van der Gijp, Sofie van den Enk, Sara Kroos en Dilan Yurdakul direct met de term ‘depressie’ verbonden. Er werd en wordt veel over dit pijnlijke onderwerp gesproken. Maar hoe spreken we erover? Hoe *begrijpen* we dit fenomeen? En hoe *ervaren* we het? Stroken die twee voldoende met elkaar? Biedt ons begrip voldoende ruimte voor die ervaring? Sluiten beide op elkaar aan? Of sluit het eerste elementen van de laatste uit? Dat is mijns inziens inderdaad het geval. Wederom enigszins kort door de bocht geformuleerd: in ons huidige begrip van ‘depressie’ verschijnt deze aandoening vooral als keerzijde van het model-subject, wat een blinde vlek oplevert voor iets wezenlijks in de ervaring van wat wij zo noemen. Kortom, vanuit het *isolistische subject* gedacht valt het *existentiële isolement* van de gedeprimeerde persoon minder goed te plaatsen en te vatten.

4. (Af)stemmingsstoornis

Depressie is formeel gecategoriseerd als *mood disorder*, stemmingsstoornis. Wanneer we ‘stemming’ fenomenologisch verstaan, dat wil zeggen niet als interne toestand maar als *relatieel gebeuren*, als primaire toegang tot of ontsluiting van de wereld, dan treedt de ‘stemmingsstoornis’ depressie naar voren als *afstemmingsstoornis*, als ont-stemdheid in de dubbele zin van het woord: een diepgaand onbehagen vanwege een elementaire onafgestemdheid. De Duitse (maar ook in het Engels schrijvende) fenomenologisch geïnspireerde psychiater en filosoof Thomas Fuchs spreekt in dit verband van *Desynchronisierung* en *detunement*

(2001, 2013a, 2013b, 2015). Deze onafgestemdheid of afstemmingsverstoring speelt zich af op een elementair, lijfelijk-affectief niveau, een niveau dat aan de intentionele en reflexieve betrekkingen van het individu met de wereld voorafgaat. Een prereflexief en pre-intentioneel niveau dus. De Belgische psychiater en psychoanalyticus Jacques Schotte spreekt zelfs van een *presubjectieve* sfeer, want het betreft een primordiaal gebeuren van wereld-*opening* en subject-*wording* dat structureel aan de subject-object-verhouding voorafgaat en deze zo-doende draagt. Fuchs noemt deze sfeer die van een *ursprüngliche Partizipation* (oorspronkelijke participatie) en Schotte heeft het in dit licht over een *pré-moi participatif* (participatief pre-zelf).⁵

Deze oorspronkelijke participatie is tevens een *ritmisch* gebeuren. Schotte verwijst naar de Oudgriekse dichter Archilochus en citeert diens befaamde regel over de elementaire ritmiek van het menselijk bestaan: γίνωσκε δ' οἷός ῥυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει, “leer inzien welke ritmiek de mensen draagt.” (1982: 673) Wanneer we depressie typeren, zoals Schotte doet, als de drieslag *anhormia* (motivatiegebrek), *anhedonia* (interesseloosheid) en *arrhythmia* (desynchronisatie) en we de laatste opvatten als bron van de eerste twee, dan treedt ‘depressieve stoornis’ als elementair *ritmeverlies* naar voren. Schotte schrijft: “Als het dienovereenkomstig mogelijk is om van een *verlies* te spreken, dan dient dit ook onderscheiden te worden

van het verlies van een ‘object’ in de gewoonlijke psychoanalytische betekenis van het woord, en moet het meer fundamenteel begrepen worden als het verlies van het *ritme* dat samenvalt met het *leven*, of van het contact of de ‘voe-

‘Liberalisme’ kan begrepen worden als bevrijding van de menselijke passies

ling’ met dit leven, en met de wereld, wat een primair teken van gezondheid is.” (1989: 72) De beweging naar de wereld toe (*anhormia*) en de beweging van de wereld uit (*anhedonia*) zijn verstoord, want de levensbewogenheid als zodanig (*arrhythmia*) is ontregeld. ‘Het gaat niet meer’, luidt dan de klacht. Men is ‘nergens meer’: niet meer in-de-wereld, in zichzelf stilgevallen, existentieel geïsoleerd.

Waarom komt zulk isolement vandaag de dag zo vaak voor? Wat is de link tussen de zogeheten ‘depressie-epidemie’ en de ultradynamische en hyperindividualistische aard van onze contemporaine cultuur? Wat is de link tussen die epidemie en de aard van de laatmoderne subjectificatie van het individu? Als we een duidelijker antwoord willen krijgen op de cruciale vraag waarom de depressieve ontstemdheid vandaag zo wijdverbreid is, dan zullen we nauwkeurig moeten onderzoeken hoe een bepaalde *subjectvorm* zich in de laatmoderniteit aan het installeren is. Deze kwestie, zo schrijft de Franse filosoof Dany-Robert Dufour in *L'art de réduire les têtes*, “is het grote vraagstuk waar wij ons vandaag aan te wijden hebben” (2003: 139). Genoemd werk is een van de teksten waarin Dufour de wording van de laatmo-

⁵ Fenomenologisch gedacht opent het in-de-wereld-zijn (Heidegger) of naar-de-wereld-zijn (Merleau-Ponty) zich vooreerst op stemmingsmatige of lijfelijk-affectieve wijze. Zoals Heidegger in *Sein und Zeit* schreef: “Ontologisch gezien moeten we de primaire ontdekking van de wereld inderdaad principieel overlaten aan de ‘loutere stemming.’” (Heidegger 1984: 138).

derne subjectiviteit uit de doeken doet, binnen de context die hij aanmerkt als “de liberale culturele revolutie”. En ‘liberalisme’ begrijpt hij dan in de eerste plaats niet als economisch of politiek, maar als *cultureel* fenomeen, namelijk als bevrijding van de menselijke passies.

5. Bevrijding tot gevangenschap

Deze bevrijding heeft puriteinse wortels. Het was jansenist en filosoof Blaise Pascal die midden zeventiende eeuw begon te morrelen aan de augustiniaanse rangorde van *amor Dei* en *amor sui*, heilige liefde en eigenliefde. Op 17 oktober 1651 doet hij in een brief aan zijn zus en zijn zwager de volgende, dubbelzinnige bewering over de eigenliefde, *l'amour propre*: “Ze was iets natuurlijks voor Adam, en legitiem in haar onschuld; maar werd misdadig en onmatig vanwege zijn zonde.” (Dufour 2009: 56) De augustiniaan doet een onaugustiniaanse concessie ten gunste van de eigenliefde. Dit minieme toegeven kan gelden als het startschot van een langdurig proces van rehabilitatie van *l'amour propre*, of met andere woorden van geleidelijke herziening van Augustinus’ hiërarchie van hemelse en aardse passie, *amor Dei* en *amor sui*, liefde voor God versus liefde gericht op zichzelf. Pascals kleine ingreep zette een omvangrijke ontwikkeling in gang van geleidelijke revaluatie van de eigenliefde, waarmee het puriteinse allengs meer ‘pervers’ werd, dat wil zeggen de oorspronkelijke rangorde omkerend. Via jansenist Pierre Nicole en calvinist Pierre Bayle beweegt Dufours historische analyse zich naar Bernard Mandeville en diens fameuze *Fable of the Bees* van 1714, waarin *private vices* worden opgevoerd als poort naar *public benefits*. Deze Nederlandse onorthodox-calvinistische arts, econoom en schrijver, die het grootste deel van zijn leven in Engeland woonde, zette aan het begin van de achttiende eeuw de puriteinse zaak op springen met verschillende edities van een fabel die startte onder de titel *The Grumbling Hive or Knaves Turn'd Honest* en eindigde als *The Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*. Met dit werk is de liberale antropologie geboren, stelt Dufour. De passies moeten niet beteugeld worden, aldus Mandeville, maar juist bevrijd; het publieke goed heeft zijn bron niet in de deugd, maar in de ondeugd. Bevrijding van de passies leidt tot weelde, hun inperking zorgt voor misère, zo luidt Mandevilles adagium. Men is hevig geschokt.

Dat duurt echter niet lang. Ruim een halve eeuw later treedt econoom en theoloog Adam Smith in Mandevilles voetsporen, maakt de ideeën van de vooreerst verketterde fabelmaker aanvaardbaar en grondvest in 1776 via *The Wealth of Nations* het liberalisme als religie van de vrije markt, bestierd door een goddelijke ‘onzichtbare hand’. Private ondeugden – smitheaan ‘witgewassen’ tot privébelangen – moeten de vrije hand hebben, omdat ze voeren naar publiek geluk. *Amor sui* is voortaan de aardse weg naar hemelse glorie. Deze liberale conclusie wordt vervolgens geradicaliseerd door een Franse libertijnse tijdgenoot van Smith, Marquis de Sade, wiens literaire verkenning van het ‘isolisme’ – de extremistische combinatie van egoïsme en hedonisme – opnieuw vooreerst verketterd wordt, maar wiens libertijnse geest zich sinds de grote economische crisis van 1929 op mondiale schaal steeds meer heeft doen gelden.

Juist in 1929, het jaar van de economische wereldcrisis, gebeurt er midden in New York iets dat kan worden gemarkeerd als het moment dat de sadeaanse geest waarlijk vaardig over ons wordt. Ter promotie van sigarettenconsumptie vindt er op *Easter Sunday* vlakbij Central Park een zinnenprikkelende parade plaats van verleidelijke, sigaretten rokende vrouwen.

Het is een spektakel, waarvoor de pers is uitgenodigd. Het geheel is bedacht door *father of spin* Edward Bernays, directe familie van Sigmund Freud, wiens ideeën Bernays gebruikt, samen met de massapsychologische opvattingen van Gustave LeBon en Wilfred Trotter. Het nieuwe is dat het nieuws is. Feitelijk behelst het evenement niets dan reclame, maar het is vormgegeven als nieuws. De centrale aandachttrekkende associatie is die van sensualiteit en emancipatie enerzijds en sigarettengenot anderzijds. De vrijgevochten, zinnelijke vrouwen roken ostentatief hun *torches of freedom*. “Heel de nieuwe kapitalistische consumptiegeest valt aan deze inaugurele daad van Bernays af te lezen”, schrijft Dufour. “Het kapitalisme wist de grote crisis van 1929 niet anders te boven te komen dan door het genot te democratiseren, door sadeaans te worden, of liever gezegd, rekening houdend met het heersende puritanisme, crypto-sadeaans.” (2009: 180)

Het liberalisme, zo kun je Dufours analyse heel kort samenvatten, is van het merk Smith & Sade. Volgens de Franse filosoof leven we in een steeds sadeaanser wordende wereld. Onze hedendaagse ultraliberale cultuur wordt bevolkt door individuen die tot ‘isolistische’ subjecten worden gevormd. De zelfbevrijding van de jaren ‘60 en ‘70 en de marktliberalisatie van de

jaren ‘80 en ‘90 sloten naadloos op elkaar aan.

De huidige culturele context van het mondiale laatkapitalisme – door Dufour “de Heilige Markt” genoemd – is een sfeer waarin de ontketende menselijke passies steeds sterker en omvattender worden gekoloniseerd en geëxploiteerd.

Depressie is isolisme dat pijn begint te doen

Zo vestigt zich een vorm van subjectiviteit die ik aanduid als *homo oeconomicus-mobilis-libidinosus*, dat wil zeggen de door de markt tot zijn passies gereduceerde en aldus gemobiliseerde ‘bv Ik’. Een *isolistische* subjectiviteit die inherent neigt naar existentieel *isolement*. Een depressogene subjectiviteit met andere woorden, want het betreft een losgeslagen wezen dat moeite heeft met zijn elementaire ritmische afstemming.

6. Homo resonans

Want wat is de mens? Als “het nog niet vastgestelde dier”, zoals Friedrich Nietzsche het zo mooi benoemde, ontbreekt het de mens aan een natuurlijke afgestemdheid op zijn ambiance en is afstemming dus een continu te volbrengen ‘taak’, die daarom in principe ook ieder moment kan mislukken. Positiever gesteld: tekenend voor de menselijke wereldbetrekking is een fundamentele openheid. Deze openheid voltrekt zich primair lijfelijk en affectief, met andere woorden stemmingsmatig. Stemming is afstemming op een elementair niveau. Ze gaat aan de reflectie en de intentionaliteit vooraf, ze betreft een primaire, zich aldoor voltrekende sfeer van wereld-opening en subject-wording.

Het heeft er alles van weg dat er in die sfeer vandaag iets grondig misgaat. Het lijkt erop dat onze huidige cultuur zulke ontsporing structureel in de hand werkt. En de zogeheten depressie-epidemie zou daar wel eens alles mee van doen kunnen hebben. De ‘liberale antropologie’ die – zoals Dufour stelt – drie eeuwen geleden met Mandeville inzette en sindsdien steeds meer ons leven is gaan beheersen, gaat zorgezegd in zichzelf mank. Het erin leidende idee van de *antropos* staat haaks op het wezen van de mens. De beoogde isolist is in de grond een afstemmingswezen. *Homo resonans* komt zodoende steeds heviger in botsing met *homo*

oeconomicus-mobilis-libidinosus, dát is wat de ‘depressie-epidemie’ ons leert. Of zou kunnen leren, want omdat we zozeer als ‘bv Ik’ gevormd zijn, hebben we over het algemeen weinig oog voor het existentiële isolement wat alom heerst, een isolement te midden van alle he-dendaagse hectiek, dynamiek en interactiviteit. Om met Styron te spreken: ook al zijn we in fysieke zin zelden alleen, toch ervaren we vaak een immense en martelende eenzaamheid. Depressie, zou je kunnen zeggen, is isolisme dat pijn begint te doen.

Kortom: de door de Wereldgezondheidsorganisatie en andere instanties uitgeroepen *war on depression* zal vruchteloos zijn als we niet naarstig op zoek gaan naar – om het met een titel van een van Dufours werken te zeggen – *L’individu qui vient ... après le libéralisme* (2011): een postliberale, sym-pathieke subjectiviteit die de huidige isolistische subjectvorm en haar mondiale malaise kan doen vergeten. Wellicht geeft de huidige Coronacrisis ons *volens nolens* een zetje in deze richting. Om die andere ‘pandemie’ – depressie als een van de voornaamste invaliderende factoren ter wereld – het hoofd te kunnen bieden, is een grondige en massale *herstemmingsoperatie* benodigd, op allerlei fronten en op diverse niveaus. En dat betekent ook dat we zullen moeten leren om een scherp onderscheid te maken tussen ‘onderbuikgevoelens en volkse opvattingen’ die ons – overdrachtelijk gesproken – dichter bij en die welke ons verder van huis brengen.

Dr. A.J. (Bert) van den Bergh is docent/onderzoeker aan De Haagse Hogeschool. E a.j.vandenbergh@hhs.nl

Literatuur

- American Psychiatric Association** (2014). *Handboek voor de classificatie van psychische stoornissen. DSM-5*. Amsterdam: Boom.
- Bergh, B. van den** (2018a). Wat heet depressief? Van symptoom tot fenomeen. In C. Bremmers, G.-J. van der Heiden en P. Reynaert (red.), *Fenomenologie als houding. Bijdragen aan een fenomenologische wijsbegeerte*. Brussel: VUBPRESS, 217-240.
- Bergh, B. van den** (2018b). *De gestolen stoornis. Een cultuurfilosofische duiding van de 'depressie-epidemie'* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Bergh, B. van den** (2018c). Stemningsstoornis? Over 'depressie' als kernprobleem van de laatmoderniteit. In D. Boertien en W. Kusters (red.), *Filosofie bij Herstelondersteuning. Opnieuw denken over geestelijke gezondheid*. Utrecht: Kenniscentrum Phrenos/Stichting Psychiatrie en Filosofie, 89-106.
- Bergh, B. van den** (2019). *De schaduw van de zwarte hond. Depressie als symptoom van onze tijd*. Amsterdam: Boom.
- Brampton, S.** (2008). *Shoot the damn dog. A memoir of depression*. New York: W.W. Norton & Company.
- Buuren, M. van** (2008). *Kikker gaat fietsen! Of over het leed dat leven heet*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Dehue, T.** (2008). *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen handen te nemen*. Amsterdam/Antwerpen: Augustus.
- Dehue, T.** (2014). *Betere mensen. Over gezondheid als keuze en koopwaar*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Dillmann, R.** (1990). *Alzheimer's disease. The concept of disease and the construction of medical knowledge*. Amsterdam: Thesis.
- Dufour, D.R.** (2003). *L'art de réduire les têtes. Sur la nouvelle servitude de l'homme libérale à l'ère du capitalisme total*. Paris: Denoël.
- Dufour, D.R.** (2009). *La Cité perverse. Libéralisme et pornographie*. Paris: Denoël.
- Dufour, D.R.** (2011). *L'individu qui vient ... après le libéralisme*. Paris: Denoël.
- Dufour, D.R.** (2015). *Pléonexie*. Lormont: Le Bord de L'eau.
- Dufour, D.R.** (2017). Modern subjectivity/post-modern subjectivity. In K. Keohane, A. Petersen en B. van den Bergh (eds.), *Late Modern Subjectivity and its Discontents. Anxiety, Depression and Alzheimer's Disease*. London/New York: Routledge, 8-23.
- Fuchs, T.** (2001). Melancholia as a desynchronization. Towards a psychopathology of interpersonal time. *Psychopathology* 34, 179-186.
- Fuchs, T.** (2013a). Depression, intercorporeality and interaffectivity. *Journal of Consciousness Studies*, 20.7-8, 219-238.
- Fuchs, T.** (2013b). Depression und Manie als Zeitkrankheiten. In T. Fuchs en M. Berger, (red.), *Affektive Störungen. Klinik – Therapie – Perspektiven*. Stuttgart: Schattauer, 171-186.
- Fuchs, T.** (2015). Zeiterfahrungen in Gesundheit und Krankheit. In *Psychotherapeut* 2-2015, 102-109.
- Gerber, D.E.** (1999). *Greek Iambic Poetry*. Cambridge/London: Loeb.
- Graff, J.** (2018). *Waarom psychische stoornissen wel degelijk hersenstoornissen zijn*. <bijnaderinzen.com/2018/06/21/waarom-psychische-stoornissen-wel-degelijk-hersenstoornissen-zijn> [26 maart 2020]
- Heidegger, M.** (1984). *Sein und Zeit*. Max Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Keohane, K., Petersen, A., Bergh, B. van den** (eds.) (2017). *Late Modern Subjectivity and its Discontents. Anxiety, Depression and Alzheimer's Disease*. London/New York: Routledge.
- Mayes, R., Horwitz, A.V.** (2005). DSM-III and the revolution in the classification of mental illness. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 41.3, 249-267.
- Meus, T.** (2020). Nu blijkt welke ministers de moed hebben voorop te gaan in crisistijd. *NRC Handelsblad*. 26 maart.
- Mijn Lichaam** (z.d.). *10 veelvoorkomende hersenaandoeningen*. <mijn-lichaam.com/organen-en-weefsel/brein/10-veelvoorkomende-hersenaandoeningen> [26 maart 2020]
- NOS.** (2018, 28 februari). *Huilende Qmusic-dj praat over depressie: 'Voel me gewoon klote'*. <nos.nl/artikel/2219934-huilende-qmusic-dj-praat-over-depressie-voel-me-gewoon-klote> [26 maart 2020]
- Qmusic.** (2018, 28 februari). *Stephan doorbreekt taboe: 'Ik voel me gewoon klote' // Stephan Bouwman* [Videobestand]. Geraadpleegd op 26 maart 2020, van <youtube.com/watch?v=sEAOZPejbl0> [26 maart 2020]
- Santen, M. van** (2018, 27 februari). *Hersenziekten tasten je eigen ik aan*. <kennisinzicht.umcg.nl/Paginas/Hersenziekten-tasten-je-eigen-ik-aan> [26 maart 2020]
- Schotte, J.** (1982). Comme dans la vie, en psychiatrie... Les perturbations de l'humeur comme troubles de base de l'existence. In *Qu'est-ce que l'homme? Philosophie / psychanalyse. Hommage à Alphonse De Waelhens (1911-1981)*. Brussel: Publications des Facultés universitaires Saïont-Louis, 621-673.
- Schotte, J.** (1989). From redefining depressions to reassessing 'nosology' in present-day psychiatry. A three-fold post-script to the papers of van Praag and van den Hoofdakker. In *Biological Psychiatry. Marching Backwards into the Future*. Leuven: Leuven University Press, 61-110.

- Shorter, E.** (1997). *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. New York: Wiley.
- Styron, W.** (1992). *Darkness visible. A memoir of madness*. Londen: Vintage.
- Verhaeghe, P.** (2009). *Het einde van de psychotherapie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verhaeghe, P.** (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verhaeghe, P.** (2015). *Autoriteit*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij.
- Wetenschap in Beeld.** (z.d.). *Elektromagnetisme verzacht depressie*. <wibnet.nl/mens/hersenen/elektromagnetisme-verzacht-depressie> [26 maart 2020]